

*Sociale houdingen en verhoudingen in Nederland in de jaren '40 der vorige eeuw **

In deze voordracht wil ik trachten, U verschillende dingen mee te delen. Ten eerste wil ik een exposé geven van de sociale verhoudingen, onder andere van de opvattingen omtrent de samenleving, in Nederland in de jaren '40 van de vorige eeuw, - en ten tweede van het mechanisme dat in zijn afwisseling van goede en kwade tijden het leven van het gros van de bevolking beheerste. Dat zijn uiteraard zaken niet beperkt tot de tweede helft van de jaren '40, waarop ik mijn verhaal zal toespitsen, maar meest evenzeer geldig voor de omliggende decennia. Bij de toespitsing op de ontwikkelingen van de tweede helft van de jaren '40 zullen wij dan het genoemde mechanisme concreet in werking zien en evenzeer - via de reacties van groepen tijdgenoten op de toenmalige ontwikkelingen - de sociale houdingen kunnen demonstreren.

1. Sociale verhoudingen en opvattingen daarop

Vooraf dienen wij echter duidelijkheid te verschaffen ten aanzien van enige termen. Tijdgenoten gebruikten ter aanduiding van door hen onderscheiden sociaal ongelijkwaardige groepen de woorden "stand" en "klasse" door elkaar (1). In de wetenschap mag, ja moet men echter met preciese begrippen werken, ook als het voormalige of tegenwoordige spraakgebruik dat niet deed of doet (2). Welnu, onder "klassen" versta ik grote sociale groepen, die worden onderscheiden naar de beschikkingsmacht over de produktiemiddelen en daarbij aansluitend over de arbeidskracht en het maatschappelijk surplus. Daarvan zijn er, gerekend naar de beschikking over de produktiemiddelen en de arbeidskracht, maar drie: zij die geregeld andermans arbeidskracht kopen, zij die in hoofdzaak zelfstandig werken zonder geregeld van andermans arbeidskracht gebruik te maken, en degenen die bij anderen in loondienst werken. Buiten deze criteria, maar binnen dat van de beschikking over het surplus, zij het op zeer

verschillend niveau, vallen diegenen die bijvoorbeeld als permanent bedeeiden, als renteniers of als leveranciers van maatschappelijke diensten (zoals geestelijken, beroepsmilitairen, beoefenaars van vrije beroepen) geen rol spelen in het directe productieproces. Zolang er geen sprake was van modern klassebewustzijn - en dat ontstond theoretisch bij liberale economen in Nederland ca. 1850, bij sommige groepen arbeiders sinds ca. 1865 - leefde de indeling naar de beide eerste criteria - de beschikking over produktiemiddelen en arbeidskracht - uiteraard niet bij de tijdgenoten. Zij onderscheidden hogere en lagere sociale groepen naar prestige en status, waarbij als criterium gold de getoonde welstand (in kleding, woning, woninginrichting, rijtuigen en paarden, huishoudelijk personeel, opleiding en nog veel meer); zulke "uiterlijke tekenen van welstand", die op individuele uitzonderingen na met de werkelijke welstand overeenkwamen, waren ook de grondslag voor de personele belasting. Hierbij is dus niet de plaats in het productieproces bepalend, maar het consumptieve patroon, los van de vraag hoe de welstand verworven is (3). Zo onderscheidden sociale groepen noem ik in het hierna volgende "standen". De tijdgenoten rekenden alleen met zulke standen, hoe ook de terminologie was die zij gebruikten. In een maatschappij, die ondanks economische "ups and downs" al sinds lang in hoofdzaak economische terugval, stagnatie of slechts geringe groei kende, verkrijgen standsverschillen, wegens de geringe mogelijkheden tot sociale stijging, een min of meer erfelijk karakter, niet formeel juridisch maar in de praktijk en in de opvattingen: men wordt in een bepaalde stand geboren, volgens de normen en behoeften daarvan grootgebracht, en blijft in beginsel zijn leven lang in die stand; zo behoorde het volgens de heersende opinie ook te zijn.

De gradatie in standen en substanden was vanzelfsprekend groot. Verschillen in woongenot en dergelijke werden breed uitgemeten, omdat dat de manier was zich als het kon positief te onderscheiden van een wat lagere stand, ook al was het onderscheid gering. Ironisch gaf Multatuli hiervan een voorbeeld in zijn Idee 381, waarin hij een onderverdeling geeft van de subgroep "III, 7, Burgermensen "op kamers" wonende" ("op kamers" wil zeggen: in huurwoningen). De indeling luidt als volgt (let op "godsdienst" en "fatsoen"):

"a. Vrije opgang. Drie ramen. Twee verdiepingen met achterkamers. De jongens slapen alleen, maar kleden zich in het gezelschap van de meisjes. Kraamschut.

Leren frans, en reciteren den Kerstnacht. De meisjes heten Lena, Maria, soms - maar zelden - Louise. Ze borduren en zeggen: U. De jongens op 'n kantoor. Houden meid, naaister, en 'n "mens voor 't grove werk". De was nat thuis. Lezen preken van Van der Palm. Zondags rookvlees, schoon linnen, en likeur na de koffie. Godsdienst en fatsoen.

b¹. Altijd nog drie ramen. Eén verdieping. Boven wonen burens die "tweemaal schellen" (zie b²). Leentje, Mietje. Louise komt zeer zelden voor. De onderdeur wordt opengetrokken met 'n touw dat glimt van de lange dienst. Slapen in één kamer. Kraamschut. Meid "halve naaister" en 'n "mens". Zondag kaas, geen likeur, maar overigens godsdienst en fatsoen als boven. b². Tweeschellige burens. Nagenoeg als boven. Zonder meid, maar met 'n "mens". Naaister, kaas en schoon linnen van tijd tot tijd, maar zelden. Godsdienst als boven.

c. Tweede verdieping. Twee schuiframen. Kleine achterkamer die in springt om de binnenplaats. 't Hele gezin slaapt in twee bedden. Van kraamschut geen spoor. De jongens heten Louw, Piet of Gerrit, en gaan "op" horlogemaken of letterzetten. Soms naar zee, maar zelden. Gedurig twist met de burens over dien verstopten gootsteen in 't portaal. Overigens, godsdienst als boven. Hebben kennis aan "heel fatsoenlijke mensen". Lezen den Haarlemmer samen met III, 7, b² [.....] Geen meid of "mens", maar 'n naaister van zeven stuivers en een boterham [.....] (4).

De standenindeling was, zo volgt uit het vorige, traditioneel bepaald. Er was weinig sociale mobiliteit; in het algemeen bleef men in de sociale stand van de ouders. Het verschil in standen gold als van God gegeven en natuurlijk. Talrijk zijn de opvoedkundige traktaatjes en de verhandelingen tegen de pogingen zich reëel, of door uiterlijk vertoon schijnbaar, boven zijn stand te verheffen, tenzij door vlijt en spaarzaamheid, gepaard aan godsvrucht en geestelijke nederigheid. Ondertussen duidt de veelvuldigheid van de waarschuwingen erop, dat de neiging tot standsverheffing altijd aanwezig was, en dat is ook logisch in een maatschappij waarin de standen niet juridisch werden afgebakend en via het peil van getoonde consumptie toch nauw verband hielden met inkomen en vermogen; immers, de verwerving daarvan stond in een geldmaatschappij, zoals Nederland als sinds lang was, iedereen in principe vrij. Alleen waren tot diep in de jaren '60 de kansen op sociale stijging over grotere afstand in de praktijk gering. Deze was mogelijk, maar dan toch steeds maar bij wijze van uitzondering, bij-

voorbeeld via succes in het bedrijfsleven en een goed huwelijk, via intellectuele vorming en beroepen en een goed huwelijk (bijvoorbeeld als meester in de rechten of als predikant), via een loopbaan bij de overheid, bijvoorbeeld in de koloniën en een goed huwelijk. Een gemankeerd voorbeeld van de laatste mogelijkheid vormt Douwes Dekker, wiens eierzucht echter een andere en hogere was dan alleen verbetering van de eigen stand en die daarom ook zijn stijging moest onderbreken, om verder als Multatuli een totaal andere carrière te beginnen. Deze, overigens getalsmatig geringe mogelijkheden, lagen toch alleen open voor jongelieden met een redelijke startpositie, d.w.z. uit de wat betere mid-dengroepen. Trouwens, hoe gering van omvang de universitaire bevolking vóór ca. 1865 ook bleek, er waren ca. 1850 duidelijk meer afgestudeerden dan fatsoenlijke maatschappelijke posities, waarop zij krachtens hun studie aanspraak hoopten te maken (5).

Wat lager op de sociale ladder, in het milieu der ambachten en kleine neringen, was stijging over korte afstand zeker mogelijk en werd deze zelfs normaal geacht. In het algemeen ging het hier om opvulling van opengevallen plaatsen: de gezet werd zelfstandig ambachtsbaas, eventueel via huwelijk met een dochter van zijn voorganger. Beperkte opklimming voor losse arbeiders en dergelijke was eventueel mogelijk via het aanvatten van een nerinkje (tapper, venter of kleine winkelier vooral in de branche der voedings- en genotmiddelen), mits men daarin enig succes had (6). De heersende opinie was dat ieder tevreden moest zijn in de stand, waarin de geboorte, dan wel God, hem geplaatst had. Voor de lageren gold dat zij respect en gehoorzaamheid verschuldigd waren aan de hogere standen, en in de praktijk was het verstandig om dat respect ook te tonen. Daar stond tegenover, dat althans volgens de theorie van de standenmaatschappij ook de lagere standen nuttig waren, door God gewild bovendien, zodat ieder in en om zijn stand, hoe nederig ook, gerespecteerd behoorde te worden, met uitzondering van de paupers van wie er velen waren maar die er eigenlijk niet behoorden te zijn. Ieder had ook, theoretisch alweer, recht op het levenspeil en de levensomstandigheden die bij zijn stand behoorden; dat wil zeggen dat niet alleen sociale stijging, maar ook sociale daling (tenzij door eigen schuld wegens wangedrag) werden gezien als aantasting van het sociale bouwsel en dus als verkeerd. Volgens diezelfde theorie dienden de hoger geplaatsten zich niet op hun positie te laten voorstaan en moesten zij ongelukkige maar fatsoenlijke schepselen uit de lagere standen, die buiten hun schuld in moeilijkheden kwamen, bijvoorbeeld door ziekte, helpen. Die hulp werd ook vaak geboden - liefdadigheid,

geinstitutionaliseerd en individueel, werd op grote schaal beoefend - maar moest wel beloond worden met duidelijk getoonde dankbaarheid.

Eén groep, ik wees er al op, mocht er in deze opvattingen helemaal niet zijn maar was rijkelijk aanwezig, die der paupers. Hij viel zeker niet geheel samen met de groep der permanent of meestentijds bedeelden, onder wie toch vele als fatsoenlijk geklasseerde weduwen, zonder middel- en maar met een groot gezin, ouden van dagen, invaliden, behoorden. Het waren de volwassen manlijke personen en de bij hen behorende gezinsleden zonder geld en zonder beroep, die slechts incidenteel werkten in losse karweitjes, maar verder bij gebrek aan werkgelegenheid - vaak van geslacht op geslacht - van de bedeling leefden en dat zelfs als normaal, als een recht waren gaan zien (7). Men vond ze vooral in eertijds bloeiende, maar sinds lang vervallen steden als Leiden, Delft, Haarlem, Zierikzee, Middelburg Zij genoten, zeker al sinds het einde van de 18e eeuw, grote belangstelling van de overheden en de gegoeden, metterdaad en vooral in geschrifte. In de jaren '40 en het begin van de jaren '50 zwelt de stroom van verhandelingen over het probleem van het pauperisme en de mogelijke oplossingen ervan opnieuw sterk aan als gevolg van de toegenomen armoede in die jaren en van de moeilijkheden ondervonden bij de opstelling van een Armenwet. De econoom S. Vissering noemde daarom in 1852 de armoede een "rijke materie" (8). De paupers werden niet alleen gezien als onnut, maar ook als duur en bovendien als potentieel gevaarlijk. De uitgebreide steun aan minvermogene gezinnen die door omstandigheden in moeilijkheden waren gekomen werd gemotiveerd als poging om te voorkomen dat zij in pauperisme zouden vervallen; de schooldwang, op kinderen van bedeelden veelal uitgeoefend, diende hetzelfde doel: op de armen-school konden zij elementaire bekwaamheden godsvrucht, tucht en respect voor de hoger geplaatsten en overheden leren. Dat armenonderwijs was liefdadigheid, poging tot voorkoming van pauperisme en preventieve politiezorg tegelijk.

De beschreven "standenmaatschappij" was dus opgebouwd uit talrijke standen en substanden, in schier oneindige en meest geleidelijke gradatie, waarin opklimming over kleine afstand, vooral ter opvulling van opengevallen plaatsen, naar wij zagen vaak mogelijk was, en in uitzonderlijke gevallen opklimming naar de hogere standen, mits er een redelijke startpositie was. Maar ondanks dit laatste en juist door de uitzonderlijkheid daarvan, was er dicht onder de top van de deftige gegoeden, van de notabelen, een gaping in de overigens in gelijkmati-

ge trappen opgebouwde sociale pyramide. Tot die deftige standen, zelf een verzameling van verschillende coterieën, was het moeilijk doordringen. Die notabelen vertegenwoordigden ook het overheidsgezag of hadden daartoe via hun familie, vrienden en sociëteiten gemakkelijk toegang. Zij vormden een topgroep apart, selectief naar eigen keuze aangevuld waar dat nodig was, meest via huwelijkspolitiek. Tussen deze groep en de overige bevolking gaapte een diepe kloof (9).

Eerder zagen wij, dat volgens de algemene opvatting, althans van de betere standen, ieder tevreden en bovendien ijverig en godsvruchtig behoorde te zijn in zijn stand, hoe nederig die ook was. Er zijn tal van tekenen die erop wijzen, dat in de onderste lagen, tot diep in de ambachtsstand, de gepreekte berusting weliswaar meestal bestond, maar slechts omdat er aan de toestand toch niets te veranderen viel. Waar het "fatsoen" in de zin van het eerder gebrachte citaat van Multatuli, of zelfs ook nog de "godsdienst" uit hetzelfde stuk, ontbrak, heerste verbittering en wantrouwen tegen de hogere standen, van wie men niets verwachtte dan aalmoezen, wat werkgelegenheid of opdrachten, en vernederingen. De hogere standen waren zich van die vijandschap, hoe weinig die zich in het algemeen ook in daden kon uiten, bewust en vreesden deze. "Het volk", van de paupers tot de geringe zelfstandige ambachtlieden, was naar hun mening gevaarlijk; men dacht, naar uit de geschiedenis blijkt ten onrechte maar daarom niet minder oprecht, op een vulkaan te leven, een dode vulkaan weliswaar, maar die - zo meende men sinds de Franse revolutie te weten - onverwacht tot uitbarsting kon komen. Geringe oproerige bewegingen - en andere waren er niet - traden derhalve tegemoet met groot krachtsvertoon en ze werden bestraft met zware straffen. Wij zullen daarvan voorbeelden tegenkomen.

2. Het mechanisme van de afwisseling van goede en kwade tijden

Het leven van de grote massa der bevolking kende een ritme van goede en slechte tijden, afwijkend van dat uit de twintigste eeuw. Voor werkende arbeiders en wel het sterkst voor ongeschoolde en losse krachten, bestond als er geen bijzondere moeilijkheden optraden, een individuele levenscyclus: als jongeman of -vrouw naar omstandigheden redelijk, met een gezin met opgroeiende kinderen zeer moeilijk, bij leven en gezondheid - wat niet de regel was - weer gemakkelijker als de kinderen konden meeverdienen of ten minste het huis verlieten, en zeer moeilijk in het vrij zeldzame geval

van ouderdom. Zo werd de levensloop der "Huipen", de mannen van de vierde stand volgens de auteurs van de Physiologie van Rotterdam (1844) beschreven. Na de armenschool (of: geen school) en de militaire dienst verlooft onze Huip zich met een dienstbode. Fraai uitgedost gaan zij 's zondags uit wandelen. Dan komt de bruiloft en vervolgens komen, jaar in jaar uit, de kinderen. Het nette dienstmeisje is weldra in een vuile, slordige vrouw herschapen. De mooie zondagse spullen worden beleend. Het werk is schaars: Huip is vaak dronken en men komt bij de bedeling (10). Dat is een gestileerde weergave van de levensgang van de soort.

Een soortgelijk individueel levensritme trof men ook vaak aan bij hen, die op jeugdige leeftijd vaste posities kregen als inwonende knechts en meiden, bijvoorbeeld bij boeren of ambachtslieden. Bij huwelijk verlieten zij het woonhuis van hun patroons. Al naar omstandigheden konden zij zich dan zelfstandig maken, uitwonende vaste knechts of meiden konden dan wel - en dat gebeurde meestal - nog slechts als losse arbeidskrachten werken, hetgeen bijvoorbeeld in de akkerbouwgebieden betekende dat zij 's winters meestal werkloos waren en zich alsdan tot de armbedeling moesten wenden, als zij al niet permanent werkloos werden.

Inwonend dienstpersoneel kwam niet alleen in het agrarisch bedrijf voor, maar als gezegd evenzeer bij ambachtsbazen. In Ferwerderadeel gold dat bijvoorbeeld voor knechts van bakkers, kuipers en wagenmakers, soms ook van schoenmakers en kleermakers (11). In de provincie Groningen kwam het verschijnsel in de jaren '50 nog veel voor in dezelfde beroepen, en voorts op scheepstimmerwerven en in touwslagerijen, en zo was het ook elders (12).

Talrijk waren de inwonende, meest vrouwelijke, dienstboden in steden en dorpen. In Rotterdam hadden de wat betere zelfstandige ambachtslieden en anderen van vergelijkbare stand omstreeks 1850 in den regel één inwonende dienstbode, de hogere standen hadden er gemiddeld twee à drie in huis (13). Ook zulke inwonende knechts en meiden verloren bij huwelijk vaak hun vaste betrekking, om in veelal ongewisse omstandigheden een eigen gezin te vormen.

Dat wat betreft de gebruikelijke individuele levensgang van arbeiders. Daarnaast bestond er een algemene afwisseling van goede en kwade tijden. Deze werd niet bepaald door aantrekking van loonarbeid en voor-

spoed van neringdoenden in tijden van internationale conjuncturele hausse, van afstoting van arbeidskracht en mindere verdiensten van vele zelfstandigen in tijden van internationale depressie, zoals later. Integendeel. Althans voor de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw is vastgesteld dat de Nederlandse nijverheid, wegens haar achterlijkheid en de levensomstandigheden der meeste binnenlandse consumenten, de internationale conjunctuurbeweging overwegend in contraire zin onderging, z6 dat het haar wat beter ging als internationaal een depressie heerste, in het omgekeerde geval slechter (14). Het is overigens de vraag of die contraire reactie al in de jaren '40 bestond; wellicht was er nauwelijks enige reactie op de internationale conjunctuurbeweging. Ik kom daarop terug. Van veel groter belang voor allen met geringe verdiensten of zonder verdiensten was het prijspeil der voornaamste levensmiddelen: bij duurte nam de armoede sterk toe. Evenzeer oefenden strenge en vooral langdurige winters en epidemieën bij tijden een zeer nadelige invloed uit op hun bestaan. Een combinatie of snelle opeenvolging van duurte van levensmiddelen, langdurige winterse kou en epidemieën leidde voor hen tot een rampzalige situatie. Omgekeerd ging het hun beter wanneer de voedselprijzen laag waren en de winters zacht, en de algemene gezondheidstoestand gunstig was.

Het gezegde geldt niet voor alle bevolkingsgroepen. De goeuden hadden uiteraard middelen genoeg om dergelijke calamiteiten het hoofd te bieden. Handelaren in granen en reders van zeeschepen konden in duurteperioden profiteren. Voor de boeren, voor zover zij voor de markt werkten, was een stijging van de prijzen van hun produkten natuurlijk voordelig, tenzij deze gepaard ging met mislukking van de eigen oogst; als het de boeren goed ging was de tijd ook gunstig voor die ambachtslieden in de dorpen en stedelijke regionale centra, die aan de boeren leverden.

De geschetste afwisseling van goede en kwade tijden bleef het leven van zeer velen beheersen, zolang het bedrijfsleven in het algemeen maar weinig expandeerde en weinig moderniseerde, er een omvangrijke structurele werkloosheid van ongeschoolde arbeidskrachten bestond en de lonen traditioneel op eenzelfde nominale hoogte bleven, niet beïnvloed door stijgende of inkrimpende werkgelegenheid of schommelingen in de kosten van levensonderhoud. Dat laatste, de vaste hoogte der nominale lonen, was de regel (15), maar het was toch geen wet van Meden en Perzen. Geschoolde

werklieden konden bij gespannen arbeidsmarkt méér verdienen, daar ondernemers de krachten dan van elkaar wegkochten. Dat overkwam bijvoorbeeld de Amsterdamse diamantbewerkers in 1849-'53 (16). Het gold ook voor de thuiswerkende wevers in Twente, wier stuklonen met de bedrijfsdrukte meebewogen (17). Bij de uitvoering van grote werken (kanalen, droogmakerijen) en in sterk seizoenmatige werkzaamheden als grasmaaien en hooien en turfsteken, als telkens in het voorjaar en de zomer grote aantallen arbeidskrachten van heinde en ver aangetrokken moesten worden, kon over de tarieven gestreden worden (18). Maar dit betrof bijzondere plaatsen en categorieën arbeiders en was niet de regel.

Het levensritme van de massa van de bevolking was dus pre-(modern-)industriëel; ook de eerder geschetste sociale verhoudingen en de opvattingen daarover waren dat. Het blijkt mede uit de demografische verschijnselen, die herinneren aan die van de tegenwoordige zogenoemde ontwikkelingslanden: zeer hoge sterftecijfers, zeer hoge geboortecijfers, naar moderne maatstaven. De huwelijksfrequentie was echter laag, de gemiddelde huwelijksleeftijd was hoog, - ook weer naar tegenwoordige maatstaven. De sterftecijfers, de huwelijkscijfers en op termijn ook de geboortecijfers schommelden sterk, al naar gelang de afwisseling van goede en kwade tijden die we in haar mechanisme schetsten. Het voorbeeld van de tweede helft van de jaren '40 zal ons dat duidelijk maken. Daarover zal ik verder spreken.

3. De zwarte jaren 1845-1849

In de zomer en herfst van 1845 openbaarde zich met kracht een schimmelziekte bij het aardappelgewas, dat $\frac{1}{4}$ van de aardappeloogst van dat jaar vernietigde, hetgeen voor velen een hongerwinter voorspelde. Maar de winter van 1845 op 1846 was zeer zacht, de liefdadigheid, onder andere tot uiting komend in werkverschaffing, was groot. In augustus en september 1846 verhinderden de hitte en droogte een tijdlang de spreiding van de aardappelziekte, maar in de herfst sloeg deze weer hard toe. De opbrengst per hectare was toch groter dan in 1845, maar er was minder lang met aardappelen beteeld, zodat de totale oogst aan aardappelen lager uitviel dan in het vorige jaar. De lange hete zomer veroorzaakte in de laaggelegen gebieden een uitbarsting van koortsen, waarschijnlijk vooral malaria. Dezelfde weersomstandigheden deden, onder andere via een muizenplaag, de tarweoogst tot ca. $\frac{2}{3}$ van normaal inkrimpen, en wat erger was, de rogge-oogst tot ongeveer de helft, onder meer door het optreden van roest;

rogge was het voedsel waarheen de massa der armen moest uitwijken bij gebrek aan aardappelen. Voor de voorziening van aardappelen was men afhankelijk van de binnenlandse oogst, voor die van granen speelde ook de import een grote rol; daar de rogge-oogst in heel Europa slecht was, konden in 1846 invoeren geen soelaas bieden. Tot overmaat van ramp sloeg de winterse kou in 1846-1847 langdurig toe; de graanprijzen, onder andere die van rogge, liepen in het voorjaar en de vroege zomer van 1847 zeer hoog op, terwijl de aardappelen duur bleven. Gunstige berichten over de nieuwe oogsten deden vervolgens de prijzen dalen; echter was de winter van 1847 op 1848 weer streng, terwijl zich toen onder de verzwakte bevolking een nieuwe ziekte openbaarde, de griep. In 1848 en 1849 teisterde een cholera-epidemie het land.

Misoogsten, voedselschaarste en duurte, enkele strenge winters, malaria, griep en cholera: vier à vijf jaren van Egyptische plagen teisterden onder andere Nederland, - zoals vrome lieden verklaarden wegens de zonden des volks, die zoals bekend even permanent zijn als de vroomheid.

Tot in 1847 was de internationale economische conjunctuur gunstig, iets wat in de volgende decennia een negatieve werking op veel nijverheidsbedrijf in Nederland zou uitoefenen. Het is echter de vraag of deze reactie, haaks op de internationale conjunctuurbeweging, die geconstateerd is voor de jaren '50 en '60, zich toen al in enigszins beduidende mate voordeed. Veel Nederlands bedrijf was op allerlei manieren kunstmatig beschermd en daardoor eerder afhankelijk van de wisselvalligheid van die bescherming dan aan internationale invloeden blootgesteld. De met grote subsidies opgebouwde katoenindustrie (fabrieksmatig te Haarlem, meest in huisnijverheid of als handwerk in ateliers bedreven in Twente, Zierikzee en elders) was al sinds het begin van de jaren '40 in moeilijkheden geraakt door mindere bestellingen van de zijde van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, wat in Twente bijvoorbeeld tot onrust had geleid. De afbraak van de bescherming ging ook in de tweede helft van de jaren '40 door, ofschoon onder sterke druk van belanghebbenden en van de regering, bang voor oproeren, de bestellingen, steeds voor export naar Nederlands Indië, in 1845-1847 weer wat werden opgevoerd (19). De binnenlandse vraag naar kledingstoffen liep in elk geval terug, hetgeen bijvoorbeeld de Leidse wollen-stoffen industrie nadeel berokkende; hetzelfde gold voor de vraag naar gedistilleerd en bier, waarvan tevens de grondstoffenprijzen hoog opliepen (20).

De één zijn dood, de ander zijn brood..... Sommigen profiteerden van de voedselschaarste. Handel, zeescheepvaart en scheepsbouw te Amsterdam (de laatste eerder gedrukt voor verminderde bescherming van de zijde van de Handel-Maatschappij) leefden sinds het eind van 1845 op, onder meer door de grotere aanvoeren van en handel in rijst en granen (21). De toestand der boeren was zeer verschillend. De weideboeren hadden weliswaar hogere kosten aan veevoer, maar profiteerden zeer van de stijgende prijzen en de juist toen sterk groeiende export van vee naar Engeland. De boeren in de akkerbouwgebieden op de kleigronden, tenzij eenzijdig afhankelijk van de verkoop van aardappelen zoals in de Bommelerwaard, speelden financieel wellicht quitte wegens de sterk gestegen prijzen. De kleine boeren met gemengd bedrijf, veelvuldig op de zandgronden, die ook bij goede oogst maar weinig ter markt brachten, hebben daarentegen vooral in 1846-'47 ernstig geleden, toen de verminderde aardappeloogst en de misoogst van de rogge hun consumptiepeil, toch al vaak laag, ernstig aantastte. Eén van de gevolgen van de schaarste aan aardappelen was bovendien, dat deze niet meer beschikbaar was voor het mesten van varkens, vaak een toeverlaat voor kleine boeren en ook wel voor kleine middenstanders en arbeiders op het platteland. Er vond in 1845 een grote afslacht plaats, wat de prijzen tijdelijk scherp deed dalen; daarna was varkensvlees schaars en duur.

Alle mensen met geringe middelen of zonder deze, die hun voedsel geheel of grotendeels moesten kopen, kwamen door de duurte in ernstige moeilijkheden of werden erdoor in ellende gedompeld. Dat geldt voor de loonarbeiders op het platteland (maar nog het minst in de weidegebieden, waar het aantal knechts en meiden ook kleiner was dan in de akkerbouw en dezen veel met de boeren meeaten), voor de nijverheidsarbeiders in steden en dorpen, maar evenzeer voor vele kleine ambachtsbazen die voor hogere uitgaven stonden en tegelijkertijd hun debiet zagen verminderen.

De centrale overheid, in dezen geïnspireerd door de minister van financiën Van Hall, die zojuist (1844) een succesvolle operatie tot sanering der Rijksfinanciën had uitgevoerd, deed nauwelijks iets en zeker niets dat effectief was; de werking van het marktmechanisme moest ten slotte de zaken weer in orde brengen was van Halls mening (23). Wel werd bij Koninklijk Besluit 2 mei 1847 tot algemene biddag uitgeroepen (24). De gemeentebesturen deden echter veel, hetgeen ze handen vol geld kostte aan extra-bedeling en

subsidies aan armbesturen, maar bijvoorbeeld ook aan bakkers als zij via broodzetting de broodprijzen fixeerden en de bakkers daarvoor schadeloos moesten stellen (25). In tal van gemeenten moest, naast de bijna verplichte extra-offers die voor de armen via collectes gebracht werden, ook veel worden opgebracht aan extra-hoofdelijke omslagen ten behoeve van de bedelings-uitgaven, hetgeen bijvoorbeeld vele ambachtslieden op hogere kosten joeg (26).

In de zachte winter van 1845 op 1846 werd door gemeenten, armbesturen en particulieren zoals gezegd veel gedaan aan werkverschaffing, maar in de winter van 1846 op 1847 was dat wegens de langdurig aanhoudende vorst nauwelijks mogelijk. In de moeilijkste tijd, gedurende het voorjaar en de vroege zomer van 1847, werden door tal van gemeentebesturen de broodprijzen vastgesteld op een relatief laag bedrag, dit vaak uit angst voor onlusten. Zo in Amsterdam in mei 1847 na enige tekenen van onrust in de Jordaan en door vele Friese gemeentebesturen tijdens de oproeren in juni 1847 (27). In die zin, en door de mede uit angst vergrote particuliere liefdadigheid, hadden de onlusten zeker resultaat.

Zoals eerder werd aangeduid waren de demografische reacties op de rampspoed scherp. Huwelijken werden uitgesteld: in 1847 bedroeg het aantal huwelijkssluitingen slechts 1 op 159 inwoners, tegen nog 1 op ruim 135 in 1846 (28). De geboortecijfers liepen terug, de sterftcijfers liepen zeer hoog op. In 1847 waren er zelfs meer sterfgevallen dan geboorten. In de omliggende jaren waren de geboorte-overschotten slechts gering.

In 1846-1847 zochten velen hun heil elders, dat wil zeggen gingen over tot landverhuizing; kleine boeren en ambachtslieden, vooral van de zandgronden, landarbeiders uit dezelfde streken maar bijvoorbeeld ook uit Zeeland, emigreerden in voordien ongehoorde getallen naar de Verenigde Staten, in beide jaren samen ca. 7.000 personen (29). Velen deden dat ook om aan godsdienstige discriminatie en twisten te ontsnappen: ruim één-derde van de emigranten in 1847 behoorde tot de Afscheiden gemeenten, zeer velen van hen weer tot de anti-synodale oppositie daarbinnen. Dat verklaart mede de regionale verdeling van de emigranten: vooral veel uit Zeeland, Gelderland, Overijsel en Drente; de kwestie is, dat soortgelijke redenen als in 1834 en volgende jaren deze mensen tot afscheiding hadden bewogen, hen ruim tien jaar later tot afscheid deden besluiten.

Eerder spraken wij over onlusten. Zij braken uit in een aantal Hollandse steden (Den Haag, Leiden, Delft, Haarlem) in september 1845 toen de aardappelprijzen stegen. Meestal bleef het bij oplopen voor grutters- en bakkerszaken, maar in Delft werd ook geplunderd. Van enige organisatie of van opruiing door oppositienelen met verder reikende politieke of ideologische oogmerken was geen sprake. Wel vreesden de autoriteiten dat ten eerste en de radicaal-democratische journalist Meeter, die achteraf op de beweging invloed probeerde uit te oefenen, werd gearresteerd en een jaar vastgehouden alvorens te worden vrijgesproken. De angst der autoriteiten voor oproerigheid van het volk was, zoals vermeld, groot, hun overreactie via politie en vonnissen tegen opgepaktenevens. Er kwam in deze jaren bij, dat er inderdaad een groeiende liberale oppositie bestond, met een zelfkant van radicale journalisten, zoals de genoemde Meeter, die oog hadden voor de noden van neringdoenden, ambachtslieden en ook wel van de armen (30).

Een tweede golf van onlusten, vaak van een ernstiger karakter, brak uit in juni 1847, toen de roggeprijsen exorbitant hoog waren. Dat trof vooral de bevolking in het noorden en het oosten. Er was onrust o.a. in Harlingen, Franeker, Leeuwarden, Groningen, Zwolle, Deventer, Zutphen, Arnhem en Nijmegen. Het begon in Harlingen waar te hoop gelopen publiek een schip met aardappelen, bestemd voor Engeland, probeerde tegen te houden. Er volgden plunderingen, onder andere van het huis van de burgemeester. In Leeuwarden begonnen de oplopen als een poging de export van vee naar Engeland tegen te gaan. In Groningen waren de onlusten het ernstigst; zij begonnen toen groepen werkloze arbeiders om brood riepen. Ook nu was er weer een scherpe reactie van de autoriteiten; soldaten werden gestuurd, in Groningen werd geschoten en vielen vijf doden, in tal van plaatsen werden burgerwachten van gegoeden gevormd, strenge vonnissen werden uitgesproken over de gearresteerden. Zoals wij zagen hadden de onlusten, of had in veel plaatsen alleen al de vrees ervoor, toch enig succes doordat extra-liefdadigheid werd opgewekt en vele gemeenten de broodprijzen verlaagden (31).

Radicale journalisten en would-be-volksmenners, zoals Meeter, later vooral Van Bevervoorde, spraken niet alleen of in de eerste plaats over de eigenlijke armen en de arbeiders; hun ging het veel meer om de kleine ambachtslieden en neringdoenden. Hun protest

ging onder andere tegen de kwellende belastingen, waaronder ook armengelden waren, die voor de achteruitgang van de middenstand verantwoordelijk werden geacht. De klachten over dit laatste zijn talrijk, juist in deze zwarte jaren, en zij waren toen terecht. Vele beoordelaars der maatschappelijke ontwikkeling, niet alleen de radicalen, maar ook deftige liberalen, conservatieven en mensen uit Reveilkring, voorzagen een nabije toekomst met alleen nog maar "Rijken en armen en geen burgerstand meer, Heeren en slaven - de vertooning is uit!", zoals men kon lezen in De Hydra, een oppositioneel blad te Amsterdam, van 29 september 1847 (32). Uittalingen van deze strekking, wel "pre-marxistisch" genoemd (33), zijn talrijk in de brieven van naar Amerika geëmigreerden, een kostelijke bron om het sociale besef van tijdgenoten te leren kennen, omdat hier kleine burgers en arbeiders zelf aan het woord zijn. Hun uitingen bevestigen de aard van het standsbewustzijn, zoals ik die eerder omschreef. Onder die emigranten waren namelijk vele kleine zelfstandigen (boeren, ambachtslieden) die sociale daling in het verschietsen of slechts in armoede pas op de plaats konden maken. Ambachtsknechts meldden, dat zij het perspectief op zelfstandige vestiging verloren omdat zij op hun spaargeld moesten inverteren. Liever hadden zij hun bezittingen te gelde gemaakt om de opbrengst te besteden aan de kosten van landverhuizing. Die sociale stijging over korte afstand, welke naar wij zagen normaal werd geacht, kon toen in Nederland niet nagestreefd worden (34). Bij gebrek aan maatschappij-hervormende idealen (de genoemde radicalen hadden daarover slechts vage en weinig verstrekkende denkbeelden) konden protesten zich slechts in godsdienstige vormen en organisatie (zoals de Afgescheiden gemeenten), in emigratie en bij een ander deel van het publiek in oplopen en plunderingen uiten.

De angst voor een omwenteling leefde fel op, bij de koning en vele anderen, in de eerste maanden van het revolutiejaar 1848, die, mede door de bekende volterface van de koning, inderdaad een verschuiving van het politieke evenwicht en de aanzet tot een ingrijpende grondwetsherziening brachten. Na de politieke ommezwaai van de vorst konden traditionele oranjegezindheid en radicaal-democratische oppositie gemakkelijk samengaan, hetgeen op 15 en 16 maart tot vreugdedemonstraties van oranjegezinde arbeiders van enkele grote bedrijven in Den Haag leidde. Van Bevervoorde werd toen tot tweemaal toe in triomf langs het bordes van het koninklijk paleis geleid, waar hij de

koning de hand mocht drukken. De stoet werd begeleid door musici van de Koninklijke Schouwburg..... (35). Anders van aard was de oploop op de Dam in Amsterdam op 24 maart. Hier was een oproep tot een betoging uitgegaan van een kleine communistische vereniging van Duitse handwerksgezellen, die in verbinding stonden met Jan de Vries, redacteur van De Hydra en bondgenoot van Van Bevervoorde, en andere radicalen. Het zou gaan om werk. De samengestroomde menigte, meest los volk, had geen ogenblik de gedachte om welke ideoloog of volksmenner met ideeën ook te volgen, maar ging snel over tot baldadigheden en plunderingen, waarop zware repressie volgde (36). Het politieke effect van deze gebeurtenis was toch groot, gezien de onzekere politieke situatie, maar voor de radicalen averechts: zij werden nu de deftiger liberalen gewonnen hadden door dezen snel uitgeschakeld en weggewerkt. De sociale controle, door notabelen en autoriteiten over de bevolking uitgeoefend, was in deze jaren in feite geen ogenblik in gevaar geweest, hoe groot de vrees voor omkering van staat en maatschappij, van "de orde", toen ook was. Wel bracht in de zwarte jaren 1845-1848 deze vrees, gekoppeld aan de groeiende liberale en radicale agitatie in precies dezelfde jaren, nog plotseling aangewakkerd door revoluties elders, de machtsverschuiving binnen de heersende groepen teweeg, die haar neerslag vond in de ingrijpende grondwetshervorming van 1848.

Th. van Tijn

- * De tekst van deze voordracht is ontleend aan mijn bijdrage aan de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 12, Fibula-Van Dishoeck, Haarlem 1977, pp. 131-165.

Noten

1. P.R.D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847*. Diss. Leiden 1977. Cap. IV, §1. Ik dank de auteur voor de inzage in het manuscript.

2. Voor het volgende, tenzij anders vermeld: Th. van Tijn, 'Voorlopige notities over het ontstaan van het moderne klassebewustzijn in Nederland.' In: *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis* (NVSG) no. 45 (mei 1974), p. 33-48. Herdrukt in P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (red.), *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*. 18 opstellen over economische en

sociale geschiedenis in twee delen. Den Haag 1977. II, p. 129-143.

3. J. Lucassen en G.M.T. Trienekens, 'Om de plaats in de kerk. Een onderzoek naar maatschappelijke ongelijkheid, voornamelijk in de negentiende eeuw.' Het artikel zal in 1978 verschijnen in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*.

4. Multatuli, *Volledige werken* II. Amsterdam 1973, p. 551-552.

5. M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)*. Diss. Leiden 1967, p. 62-63.

6. H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving*. Diss. Rotterdam 1976, p. 152 v.

7. J.A. de Jonge schat de omvang van deze groep in 1859 op ca. 5% van de mannen tussen 23 en 65 jaar. Vgl.: J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*. Diss. VU 1968, p. 269 en noot 44 op p. 428.

8. In: *De Gids*. Geciteerd in I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)*. Utrecht-Antwerpen 1958³, p. 194.

9. Zie ook Robijns, op.cit. p. 64.

10 L.J. Rogier, *Rotterdam tegen het midden van de negentiende eeuw*. Rotterdam-Antwerpen 1948, p. 44-46; over de auteurs van deze Physiologie: p. 48.

11 H. de Vries, *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland (1878-1895)*. Diss. VU 1971, p. 119-121.

12 Brugmans, op.cit., p. 144.

13 Van Dijk, op.cit., p. 279, 445.

14 Vgl. J.A. de Jonge in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* XII. Haarlem 1977.

15 Brugmans, op.cit., p. 139 v.

16 Th. van Tijn, 'Geschiedenis van de Amsterdamse diamanthandel en -nijverheid 1845-1897.' In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 87 (1974), p. 16-70, 160-201, p. 20.

17 J.A.G.P. Boot, *De Twentsche katoennijverheid 1830-1873*. Diss. Rotterdam 1935. Amsterdam 1935, p. 292-293.

18 G. van Asselt, 'De arbeidsonlusten van 1840 in de veenkolonie Dedemsvaart.' In: *Mededelingenblad NVSG* no. 37 (juni 1970), p. 22-40; idem, 'De Hollandgänger: gastarbeid in de 19e eeuw.' In: *Tijdschrift voor Soci-*

- ale *Geschiedenis* no. 4 (februari 1976), p. 4-41. P. 21.
- 19 Boot, op.cit., p. 7 v.; W.M.F. Mansvelt, *Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij*. II. Haarlem z.j., p. 118 v.
- 20 F. Terlouw, 'De aardappelziekte in Nederland in 1845 en volgende jaren.' In: *Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek* no. 34 (1971), p. 263-308. P. 303.
- 21 Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876*. Diss. UvA 1965, p. 23, 51 v.; Mansvelt, op. cit. II, p. 160.
- 22 Terlouw, op.cit., p. 293 v.
- 23 Idem, p. 271 v.
- 24 M. Bergman, 'The potato blight in the Netherlands and its social consequences (1845-1847).' In: *International Review of Social History* 12 (1967), p. 390-431. P. 400, 415.
- 25 J.H.G. de Graaf, *Moordrecht in touw*. Bloemendaal 1970, p. 73 v.
- 26 Idem, p. 103.
- 27 Bergman, op.cit., p. 416.
- 28 M.M. von Baumhauer, 'Huwelijken.' In: *Algemeene Statistiek van Nederland. Beschrijving van den maatschappelijke toestand van het Nederlandsche volk in het midden der negentiende eeuw*. II. Leiden 1873, p. 63-76. P. 64.
- 29 Stokvis, op.cit., cap. II, §1.
- 30 Robijns, op. cit., passim.
- 31 J. Bergman, op.cit., p. 404 v.
- 32 Geciteerd bij Robijns, op.cit., p. 236-237; vgl. ook p. 65.
- 33 Stokvis, op.cit., cap. III, §2, in navolging van H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Armoede in de "gedrukte" optiek van de sociale bovenlaag in Nederland, 1750-1850.' In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975), p. 468-500, p. 490 v.
- 34 Stokvis, op.cit., cap. III, §2, cap. IV.
- 35 Robijns, op.cit., p. 247-248.
- 36 Robijns, op.cit., p. 257 v.; H. Stein, 'Der Amsterdamer Arbeiterbildungsverein von 1847.' In: *International Review for Social History* 2 (1937), p. 105-170.